

Szépe András

A prekariátus jelenségének vizsgálata az individuumszociológiák felől közelítve

Bevezető

Tanulmányom központi magját annak vizsgálata képezi, hogyan használható fel az individuumszociológiák közös metszetét kirajzoló sajátos fogékonyság a prekariátus, illetve általában a prekarizálódás, a prekariátus terjedésének elemzése során. Megelőlegezve fő következtetésemet, amellyel fogok érvelni, hogy az individuumszociológiák gyűjtőnévvel jelölt megközelítések éles és újfajta problémameglátásuknak köszönhetően kiválóan alkalmasak a létbizonytalanság terjedésének, valamint az erre adott (politikai) reakciók – különös tekintettel a prekariátus „mozgalmára” – beható vizsgálatára. Ezen összefüggés háttérében három fő okot szeretnék külön kiemelni. Egyrészt amellyel érvelek, hogy hasonló társadalmi változások ihlették az individuumszociológiák kialakulását, mint a prekariátus fogalmának közéleti, akadémiai és politikai felfutását. Tehát azonos, vagy legalábbis egy tőről fakad a kiváltó ok, a magyarázni kívánt jelenség, a lezajló átalakulás. Másrészt a prekariátus, a növekvő létbizonytalanság olyan új jelenség, amelynek korábbi analitikus keretekben történő leírása szükségképpen magának a jelenségnek a leszűkítő meghatározásához vezet. Ezért szükséges, hogy a megoldást az újonnan jelentkező kihívások újszerű megválaszolásában lássuk, ne pedig egy korábbi állapot visszaállításában – melynek visszaállíthatóságára vonatkozóan erőteljes kételyeket fogalmazhatunk meg. Az individuumszociológiák által használt megközelítések lehetővé teszik, hogy ilyen „előítéletektől” mentesen közelítsünk a problémához, és annak meghaladását, meghaladhatóságát vizsgálhassuk. Harmadrészt, mind az individuumszociológiák, mind a prekariátus irodalma azzal a kihívással szembesül, hogy hogyan alkalmazható egy nyugati jóléti államokra alapozott megközelítés a világ többi részére.

Tanulmányomat három részre tagoltam. Az első fejezetben a prekariátus fogalmi tisztázása mellett részletesen kitérek annak különböző lehetséges alkalmazásaira és jelentéseire, különös tekintettel a francia kiinduló kontextusból adódó sajátosságokra és meghatározottságokra – valamint a EuroMayDay mozgalom hatásaira. Ezzel összefüggésben a második fejezetben részletesen elemzem, milyen érvek hozhatóak fel a prekariátus és az individuumszociológiák irányzatának összekapcsolása mellett; külön kitérve Mario Candeias és egyéb

szerzők bér munka-, társadalom-, illetve fordizmuskritikájára. A záró, harmadik fejezetben az individuumszociológiák egyik központi alakjának, Danilo Martuccellinek kollégájával, Kathya Araujóval végzett chilei kutatásáról készült tanulmányuk kapcsán elemzem, milyen nagyon közeli azonosságok fedezhetőek fel kutatásuk és következtetéseik, valamint a prekariátus legújabb irodalmának központi állításai, kérdésfelvetései között. Mindvégig arra törekszem, hogy a két irodalmat – az individuumszociológiákat egyfelől, a prekariátusét másfelől – megpróbáljam összeolvasni és kiemelni az azonosságokat, a metszeteket, illetve a szinergiák megteremtésének lehetőségét. Amellett, hogy megtermékenyítőnek gondolom ezt az összeolvasást, nem állítom, hogy azzal az idézettel, illetve az egyes irányzatokhoz sorolt szerzők maradéktalanul egyetértenének, vagy ők maguk a két irodalom összekapcsolásán dolgoznának. Amit a következő oldalakon papírra vetek, inkább gondolat kísérletnek mintsem egy tudományos kutatási program kidolgozásának tartom. Előbbi természetesen az utóbbihoz vezető úton megtett első lépésnek bizonyulhat a későbbiekben.

A prekariátus (fogalmának) születése

A prekariátus, prekaritás, prekár terminusokkal elvéve találkozhatunk magyar akadémiai szövegekben, publicisztikákban. Az e fogalmakkal leírt helyzetek, csoportok, folyamatok – vagyis a létbiztonsághoz, bizonytalansághoz, sebezhetőséghez köthető jelenségek – természetesen a hazai társadalomtudományi és közéleti gondolkodásnak is központi témáit adják, de egyelőre kevesen próbálkoztak maguknak a fogalmaknak az átvételével, szisztematikus használatával.¹ A következőkben tudatosan törekszem a latinból átvett szó és ragozott alakjainak használatára, mivel véleményem szerint jelentős hozzáadott értékkel bír a társadalomtudományi elemzések során.

A prekaritás legtöbbször használt, és azt legjobban lefedő megfelelője a létbizonytalanság fogalma lehetne. Az ebből képzett prekariátus terminust létbizonytalanságnak lehetne „fordítani”; ez azon emberek csoportját jelöli, akik helyzete, léte bizonytalan. Ezzel összefüggésben e terminust használják a prekaritás terjedését problematizáló, a fogalomnak politikai élt adó mozgalmak – elsősorban a EuroMayDay mozgalomra gondolhatunk.² Ennek köszönhetően a prekariátus mint csoport utalhat a mozgalomban aktívan részt vevő egyénekre, illetve kitágíthatjuk azokra, akiket a mozgalom képviselni hivatott. Ez a kétértelműség rámutat a prekariátus mint csoport lehatárolásával kapcsolatos nehézségekre. Alapvetően három módon határozhatjuk meg, hogy kit sorolunk ebbe a csoportba; ezen belül természetesen nagy különbségek mutathatók ki aszerint, hogy az egyes szerzők ténylegesen hogyan operacionalizálják – ha megteszik egyáltalán – a fogalmat.³ Az egyik az imént említett megközelítés, amely a mozgalom tagjait sorolja a prekariátus soraiba. Másodikként említhetjük

1 Erre egyik ellenpélda lehet Tamás Gáspár Miklós, aki az elmúlt években több publicisztikájában is beépíti gondolatmenetébe, főleg jelzőként, elsősorban a bizonytalan munkaviszony jelzőjeként (Tamás 2012).

2 A EuroMayDay mozgalom először 2001. május elsején szerveződik meg, amikor is Milánóban közel 5000 fiatal aktivista és diák alternatív május elsejei felvonulásának lehetünk tanúi. 2005-ben a mozgalom Európa több városában is hasonló felvonulásokat szervez, és több tízezer embert mozgósít (Standing 2011a: 1–2).

3 Ennek kapcsán fontos felhívni a figyelmet arra, hogy olyan koherens, egész társadalmat leíró modellek, amelyekben a prekariátus helyet kapna, egyelőre nem készültek. Ebben a legtovább talán Guy Standing jutott, aki egyrészt elkülöníti a munkához köthető bizonytalanság különböző dimenzióit (Standing 2011a: 10), másrészt egy sajátos „mini rétegződésmoddell” dolgoz ki (Standing 2012).

a talán leggyakrabban használt kategorizációt, amikor is a munka világában tapasztalható bizonytalanságot, kiszolgáltatottságot, a munkaviszony „atipikusságát” vesszük alapul, és a prekariátusba az ily módon veszélyeztetett egyéneket soroljuk. Ennél még tágabb definícióval dolgozik a harmadik megközelítés, amely a prekaritás/sebezhetőség/létbizonytalanság általános terjedésére koncentrál. Az utóbbi két megközelítésben nem a helyzetüket és a közös érdeküket felismerő cselekvők képezik a meghatározás kiindulópontját, hanem a bizonytalanság inkább Mordor füstjéhez hasonlítható, amely leszálló ködként telepszik rá a társadalomra, és eltérő intenzitással ugyan, de a társadalom többségének léthelyzeteire hatással van. Az individuumszociológiák által képviselt fogékonyság főleg az utóbbi két megközelítés kapcsán bizonyul majd hasznosnak.

Etimológiáját tekintve a prekaritás (*précarité*), prekár (*précaire*) kifejezések a francia nyelvben régóta használatosak, és az elmúlt évtizedekben a szociológiai és a közgazdaságtani irodalomban felfutásuk tapasztalható. Jean-Claude Barbier, a CNRS munkatársa részletes elemzését adja a fogalom használatának egy 2002-ben angolul is megjelent cikkében. Mint írja, a fogalom eleinte a szegénységhez kapcsolható kockázatok vonatkozásában jelenik meg a családokat érintő közpolitikák kidolgozása kapcsán. Az 1970-es években a munkaerő-piaci átalakulások vizsgálatának közgazdaságtani irodalma használta szisztematikusan a terminust, később pedig a fogalom kitágul, és a társadalom egészének leírására kezdik használni (Barbier 2002: 3–10). A francia kontextus több szempontból is fontos a fogalom meghatározására vonatkozóan. Barbier a „státusz” sajátos francia jelentőségét hangsúlyozza. A státusz itt egyszerre jelöl jogilag behatárolt, illetve általában véve a társadalomban elfoglalt helyzetet. Schnapperre (Schnapper 1989) hivatkozva amellett érvel, hogy Franciaországban a státusz(hierarchia) központi jelentőségét a jóléti állam és a jelentős állami beavatkozás által generált két dinamika hatásának, vagyis a közszféra kiterjesztésének, illetve a szolidaritás megteremtésének igényével fellépő erőteljes állami beavatkozásnak köszönheti. Ebből adódott a státuszok „burjánzása”. Ezzel összefüggésben a prekaritás mint „státusz-nélküliség” jelenik meg és definiálódik már a 80-as években (Barbier 2002: 12).

A fogalmat tehát először a bizonytalan léthelyzetek és munkaviszonyok leírására, később azonban a társadalom egészét leíró kategóriaként használják. Ez az egyik fontos különbség, amely más deprivált csoportok leírására alkalmazott különböző terminustól megkülönbözteti.⁴ A fogalom ilyen fontos kitágítása mellett a francia szakirodalom sajátos történelmi múltjának köszönhetően megőriz ugyanakkor egy lényeges elemet a szó jelentése kapcsán. Mind a prekár léthelyzetek, mind a prekár társadalom leírásakor referenciapontnak a második világháborút követő „csodálatos harminc évet” (*trente glorieuses*) választja. Ez lesz az a biztonságos bástya, ahonnan a jelenlegi állapotokat és társadalmi folyamatokat végigmérve szociológusok és közgazdászok megkongatják a vészharangot. A francia közgazdaságtani regulacionista iskola fordizmusértelmezése a termelési viszonyok állami szabályozását hangsúlyozza, amely a társadalmi szereplők mediálására és összehangolására összpontosított (Neilson és Rossiter 2010: 6). Ehhez viszonyítva jelennek meg a posztfordizmus folyamatai – a rugalmasság igényének növekvő érvényesülése, az atipikus foglalkoztatottság terjedése, vagyis a prekarizálódás – mint a társadalmi kohéziót fenyegető átalakulások. Robert Castel az új szegénység (*nouvelle pauvreté*) vizsgálata kapcsán hasonló viszonyítási pontot választ.

4 Hiszen – ilyen vonatkozásban – nem is lenne lehetséges az underclass, a kirekesztettek/kirekesztés kategóriáiból az egész társadalmat leíró jelzőt képezni.

A hetvenes évektől az általa bérmunka-társadalomnak elnevezett társadalmi berendezkedés kerül veszélybe, amelynek meghatározásakor az intézményesülő és a társadalom többségére kiterjedő normál (bér)munkaviszony (teljes munkaidő, fizetett szabadság, nyugdíj stb.) általánossá válását állítja középpontba. „Így tehát, mire egy konfliktusokkal terhes évszázad erőfeszítéseinek lassú beérése nyomán a bérmunka, a stabil alkalmazotti lét már-már általánossá vált, egyszer csak minden felborult” (Castel 1993: 13). Fontos látni ugyanakkor, hogy a prekariátus irodalmának több szerzője is pontosan a kiindulópont illetően megválasztását kritizálja. Ezt a kritikát azért is érdemes kiemelni, mert ennek segítségével köthetjük össze a prekariátusra vonatkozó elmúlt években készült elemzéseket az individuumszociológiai megközelítésekkel.

Castelnél és egyéb francia szerzőknél tehát egyrészt üdvözlendő elem, hogy a prekaritás fogalmát mint az egész társadalmat leíró jelzőt használják, lehetővé téve, hogy általános folyamatokat írassunk le, és a változásokat ne csak egy szűk marginalizált réteg problémájaként értelmezzük. Másrészt annál vitathatóbb az általuk választott referenciapont: a bérmunka társadalma, a második világháború utáni jóléti konszenzus intézményrendszere. Egyfelől el kell ismerni, hogy ezen időszak a kapitalizmus egyéb szakaszaihoz képest soha nem látott létbiztonságot teremtett – legalábbis, ha a kapitalizmust csak mint a nyugati jóléti államok társadalmi-gazdasági rendszerét értelmezzük, és a neki direkt vagy indirekt módon alávetett, társadalmi és gazdasági függésben tartott harmadik világra nem mint a kapitalizmus szerves részére tekintünk. Másfelől azonban egyrészt lehetséges és szükséges – ha a globális összefüggéseket figyelmen kívül is hagyjuk – a bérmunka társadalomkritikai olvasata az általa teremtett munkakörülmények patriarchátusa⁵ vagy az ökológiai szempontok szerint. Másrészt fontos hangsúlyoznunk, hogy időben és térben egy nagyon szűk időszakról beszélhetünk, ami meggátol minket abban, hogy mint érvényes tapasztalatot a világ többi részére alkalmazzuk.⁶ Utóbbi kritika egyszerre támadja azt a fentebb elemzett francia prekariátusirodalmat, amely a prekaritást csak egy speciális időszak, speciális társadalmi berendezkedéséhez való viszonyában értelmezi, illetve rámutat a EuroMayDay mozgalom sikertelenségének egyik legfőbb okára. Nevezetesen, hogy mivel ők is a bérmunka társadalom sajtóságos társadalomtörténeti tapasztalatából építkeztek, ezért a mozgalom nem volt képes kiterjedni társadalmilag, illetve földrajzilag (Neilson és Rossiter 2008: 52–53). Ugyanis egyfelől a mozgalom megjelenése új lendületet ad a fogalom használatának, hiszen politikai tőkét próbál kovácsolni a prekaritásból, vagyis mozgósításra használja fel ezt a bizonytalan léthelyzeteket összegyűjtő kategóriát. Másfelől azonban a mozgalom aktivistái törekedtek ugyan a széles értelemben vett prekár rétegek képviselőire (illegális bevándorlóktól kezdve idősekben és fiatalokon át a kismamáig), végül mégis főleg fehér középosztálybeli fiatalokat mozgósítottak. Egyes szerzők azonban a mozgalom és a terminus temetése helyett annak kitágítására, újragondolására szólítanak fel, és ezen a ponton válik számunkra fontossá az individuumszociológiák által kialakított megközelítés.

Ugyanis ha tudományos pozíciójukból adódóan máshogy és más szinteken is értelmezik a kihívás természetét és a kidolgozandó reakciók irányát, a kiindulópont mindkét esetben azonos. A hetvenes évekkal meginduló változások alapjaiban alakítják át társadalmainkat.

⁵ Ennek összefüggéseire lásd Carole Pateman cikkét (Pateman 1988).

⁶ Neilson és Rossiter szavaival: „Ha a kapitalizmust szélesebb történelmi és földrajzi megközelítésben vizsgáljuk, nem a fordista gazdasági berendezkedés, hanem a prekaritás tekinthető általánosnak” (Neilson és Rossiter 2008: 54).

A prekariátus irodalma felől olvasva a globális kapitalizmus új korszakában a neoliberális politikák növekvő súlya, a minél szabadabb piac igénye növekvő rugalmasságot és ezáltal kiszolgáltatottságot kényszerít ki – a rugalmas munkaviszony és a piachoz való alkalmazkodás kényszere globális elvárássá válik (Standing 2011b; Boltanski 1999). Az individuumszociológiák felől olvasva a második modernitás fokozódó individualizációt hoz magával, ahol az intézmények egyre erőteljesebb elvárásokat támasztanak az egyénnel szemben, hogy önmagát individuumnak fogalmazzon meg, amely egyszerre jelent lehetőséget és terhet az egyének számára.⁷ A növekvő szingularizáció alkalmatlanná teszi a korábbi szociológiai kategóriákat az egyéni tapasztalatok rendszerezésére, és szükségessé válik az egyén újra középpontba helyezése, hogy értelmezni tudjuk a társadalom működését, és közvetíteni tudjunk egyén és társadalom között (Martuccelli 2010). Először talán meglepőnek tűnhet, hogyan hozható kapcsolatba egy ilyen marxista gyökerű, a társadalmi egyenlőtlenségekre, kizsákmányolásra koncentráló – ráadásul egy ilyen, a proletariátussal rokon hangzású fogalommal operáló – és strukturalistának tűnő megközelítés egy az egyénre koncentráló, a korábbi nagy leíró kategóriák használatától eltávolodó, erősen empirikus munkákra építő, önmagát sokszor középszintű elméletként meghatározó megközelítéssel. Ennek felvázolásához először a prekariátus terminust több tanulmányában is szisztematikusan felhasználó Mario Candeias munkásságát hívom segítségül. Ezt követően az individuumszociológiák „paradigmaépítő” alakjának, Danilo Martuccellinek egy kollégájával, Kathya Araujóval folytatott empirikus kutatását és az erről készült tanulmányát elemzem az előbbi összefüggés bizonyításához.

Prekaritás és individuumszociológiák; lehetséges kapcsolódási pontok

Candeias munkái kiváló példái annak, hogyan próbálkozhatunk a prekariátus fogalmának felhasználásával újra visszahelyezni a cselekvőt az elemzés középpontjába. Erősen kritizálja Castel azon – az imént részletesebben is elemzett – megközelítését, amely a prekariátust a bér munka-társadalom erodálódásából kiindulva tételezi. Mint írja, Castel azáltal, hogy a prekariátus magától értetődő álmának azt a soha el nem érhető célt tartja, hogy rendes munkás lehessen, teljesen figyelmen kívül hagyja mind az integráció egyéb lehetséges formáit, mind a bizonytalan léthelyzetekre adott számos közösségi és egyéni válaszváltozást (Candeias 2004: 6). Candeias azt rója fel Castelnek (és egyéb francia szerzőknek), hogy elemzésükben a prekariátus reziduális, negatív kategóriaként jelenik meg, ahol a prekariátus szociálisan atomizáltként, anómikusként és kiábrándultként – vagyis megszerveződni képtelenként/megszervezhetetlenként – jelenik meg (i. m. 3). Candeias ezt az európai nemzetállam „retronormatív” idealizációjának tartja, ahol az értelmiség mint „kritikai autoritás” feladata, hogy figyelmeztesse az államot kötelességeire (uo.). Ami külön érdekes, hogy e nézőpont gyökerét a szerző a bourdieu-i habitusfogalom hatásában látja. A habitus fogalmának újragondolására szólít fel – túl merevnek tartva azt – annak érdekében, hogy képesek legyünk a változás, a habitusokból adódó ellentmondások kapcsán kialakuló ellenállás elemzésére és az egyén saját mozgásterének bővítésére irányuló kezdeményezéseinek vizsgálatára.

⁷ „Ez a késő modernitás egyik paradoxonja: az egyén soha nem látott szabadságot élvez, ám az egyénivé válás, a személyes kiteljesedés és az autenticitás kötelező parancsa súlyos teherként nehezedik rá” (Takács 2012: 11).

Mindez tökéletesen egybevág az individuumszociológiákkal, amelyeknek pontosan a bourdieui habitusfogalom kritikája adja az egyik kiindulópontját (Takács 2012: 8). Candeias itt végeredményben Castel (és Bourdieu) individuumszociológiai kritikáját adja. Azáltal, hogy a prekariátust nem mint negatív, a társadalomból kiilleszkedettek kategóriájaként fogja fel, hanem a cselekvő egyénre koncentrál, aki különböző hatások összütésében ugyan, de sajátos módon reagál és alakítja ki az ellenállás újabb és újabb formáit, mintegy rehabilitálja a prekariátus tagját. De egyben rehabilitálja magát az individuumot is. Ráadásul nem kizárólag mint felső-középosztálybeli értelmiségit, hanem mint általában vett (hátrányos helyzetű) cselekvőt. Aminek tanúi lehetünk, az az, hogy a prekariátus irodalma az individuumszociológiák következtetéseivel összhangban képes kiindulópontját meghaladva kiszélesíteni a prekaritás fogalmát – amennyiben az egyén nem mint helyzetének passzív elszenvedője, nem mint valami strukturális melléktermék jelenik meg. Ugyanakkor az individuumszociológiák a prekariátus fogalomhasználatának beépítésével, a létbizonytalanság vizsgálatával egy olyan jelenséget képesek elemezni, ami nem csak egy privilegizált réteg sajátossága. Candeias tehát – amellett, hogy egy új osztály születését jósolja,⁸ ami önmagában távol áll az individuumszociológiák megközelítéseitől – problémameglátásában, elméleti fókuszában és módszereiben teljességgel rokon azzal.

Túl azon, hogy általánosságban megállapítható: a prekariátus fogalmának tágításához szükségszerűen a cselekvő – lehetőségfeltételeinek, mozgásterének, mindennapi ellenállásainak – középpontba helyezésén, tehát az individuumszociológiák által megfogalmazott következtetéseken keresztül vezet az út, egyéb érvek is felhozhatók a két irodalom összekapcsolása mellett. Fontos egyrészt, hogy az individuumszociológiák tagadják a módszertani individualizmus azon episztemológiai előfeltevését, amely az egyének cselekedeteit/érdekeit/döntéseit aggregálva képzeletben a társadalmi megalkotását. Az individuumszociológiák ahhoz a meadi hagyományhoz kapcsolódnak, amely az egyént helyezi középpontba, de egyrészt annak komplexitásában, másrészt kihangsúlyozva az egyéni társadalmi előfeltételeit. Az egyén nem szemben áll a társadalmival, hanem ez létezésének elengedhetetlen feltételét képezi. Az egyén a Másikkal való interakcióban, a társadalmi talaján jön létre; nem a struktúra vagy a habitus által determináltan, hanem önmaga és a társadalmi folyamatos újrafogalmazása által. A prekár léthelyzetek értelmezéséhez és feltérképezéséhez pedig feltétlenül szükséges egy ilyen komplex megközelítés.

A prekariátus irodalma ugyanakkor azzal járulhat hozzá a jobb megértéshez, hogy cizelláltabb elemzését adja a strukturális változásoknak és kényszereknek, hogy a politikai gazdaságtan segítségével képes rámutatni azokra a rendszerszintű folyamatokra,⁹ amelyek nagyban meghatározzák az egyéni cselekvők és azon belül a növekvő létszámú prekariátus létfeltételeit és mozgásterét. Másrészt e strukturális kényszerek elemzése megköveteli, hogy rámutassunk az individualizáció erőszakos és fenyegető tendenciáira, amely az egyént felelőssé teszi mindazért, ami vele történik. Ezen a ponton ragadható meg a rugalmasság és individualizmus közti különbözőség. Az individuumszociológiák nem osztják a neoliberalizmus versenyelvűségét és az egyén felelőssé tételét; ugyanakkor ehhez szükséges a társadalmi folyamatok és kényszerek beható elemzése, amely nem történhet csak az egyén

⁸ Legalábbis erre utalnak a proletariátussal vont párhuzamai (Candeias 2009: 12–16).

⁹ Ennek kapcsán fontos, egyik irányzathoz sem besorolható szerző Luc Boltanski, különösen Ève Chiapellóval közösen írt munkája, *A kapitalizmus új szelleme* (Boltanski és Chiapello 1999).

vizsgálatán keresztül. Ezzel összefüggésben fogalmazható meg két módszertani következtetés is, amely kapcsolatot teremt a két irodalom között: ez a kvalitatív módszerek fontossága és a statisztikai módszerek finomítása. Az előbbi magától értetődik: azért, hogy hangsúlyt helyezünk az egyéni feltérképezésére és az ezt lehetővé tevő kvalitatív módszerekre, olyan kutatási programok kidolgozása előtt nyílik meg az út, amelyek képessé tehetnek minket egy ilyen heterogén, diverz és amorf csoport – mint amilyen a prekariátus – sajátosságainak körvonalazására. Ugyanakkor vitathatatlanul szükséges ennek statisztikai megalapozása is, ami fontossá teszi a jelenleg használatos statisztikai kategóriáink felülvizsgálatát. Martuccelli a vele készült interjúban a csoportközi eltérésekre való vakságát kritizálja a hagyományos statisztikai elemzésnek, és pontosan ezt teszi Guy Standing, a prekariátus irodalmának egyik fő teoretikusa, amikor több cikkében is az ENSZ nemzetközi munkaügyi szervezete, az ILO által használt munkaerő-piaci kategóriák elnagyoltságára hívja fel a figyelmet (Standing 2009, 2010). Standing az ILO intézményi kritikája mellett pontosan a globális egyeneműsítést, a csoportközi differenciák feletti elsiklást és széles csoportok besorolhatatlanságát bírálja. Például amikor annak az egyénnek a korántsem szélsőséges példáját említi, aki húsz órán át munkát keresett, 3 órát részmunkaidőben dolgozott, további harminc órát pedig házimunkával töltött (Standing 2009: 1324). A példa éppúgy szerepelhetne az individuumszociológiák egy bevezető tanulmányában is.

Pontosan az egyéni élethelyzetek besorolhatatlansága és az egyén felé fordulás, a társadalmi új alapokra helyezése, új kiindulópontból történő felépítésének igénye ihlette a prekariátus és az individuumszociológiák irodalmát. A fő különbséget abban látom, hogy az individuumszociológiák esetében – ahol a hangsúly a középszintű elméleteken és a kutatáson van – ez inkább tudományos, paradigmaépítő projekt formájában, a prekariátus irodalma esetében pedig inkább politikai projektként artikulálódik. Az előbbi a fordítás, a társadalmi problémák egyéni szintre történő lefordításának és az egyéni tapasztalat társadalmi összefüggései vizsgálatának problémájaként, míg utóbbi a létbizonytalanság fenyegetésének, a politikai szerveződés és lehetséges közpolitikák kidolgozásának problémájaként értelmezi a kihívást. De a két kezdeményezés több ponton is szorosan kapcsolódik egymáshoz. A továbbiakban ennek konkrét példáját kívánom adni Danilo Martuccelli és Kathya Araujo dél-amerikai kutatásáról készült tanulmánya kapcsán. Itt találhatunk utalásokat arra vonatkozóan is, hogy az individuumszociológiák korántsem különböznek az emberi szenvedés és kiszolgáltatottság problémája iránt, és felelősséget éreznek arra vonatkozóan, hogy kivegyék részüket e helyzetek felszámolására irányuló munkálatokban – ha nem is mozgalmi, politikai szempontból, hanem a tudomány hagyományosabb eszközeivel, a megértéssel és a megismeréssel.

Egy konkrét példa: helyzeti bizonytalanság Chilében

Danilo Martuccelli expliciten kiáll a szociológia „globalizációja” mellett. A blokkban megjelenő általam készített interjúban (Martuccelli 2012) kiemeli, hogy története során a szociológia alapvetően négy nemzeti hagyományra – francia, angol, német és amerikai – épített. Ennek meghaladása és egyéb nemzeti szociológiák tapasztalatainak beépítése egyre sürgetőbb igénnyé vált a globalizáció előrehaladásával. Egy erre reagáló nemzetközi összehasonlító szociológia fontosságát hangsúlyozza, amely tehát nem a nyugat-európai modernitás mér-

céin méri le a különböző társadalmak teljesítményét, hanem a tényleges megismerés igényével vizsgálja az adott társadalmakat – figyelembe véve azok sajátosságait, illetve fontosnak és egyenrangúnak elfogadva a bennük felhalmozódó társadalmi tapasztalatot és tudást. Egy ilyen nemzetközi összehasonlító szociológia központi kategóriája lehet a szingularizáció/individualizáció, amely az individuumok termelését, kialakulását, fejlődését vizsgálja. Tehát az egyéneken keresztül feltárt különböző társadalmi összefüggések összehasonlításával foglalkozik. E nagy ívű vállalkozásba, amelyet Martuccelli az elkövetkezendő évtizedek nagy feladatának tekint, illeszthető bele Kathya Araujóval végzett chilei kutatása is. A kutatás során félig strukturált interjúk keretében vizsgálták a chilei (bizonyos megkötésekkel pedig általában a dél-amerikai) individualizáció sajátosságait. A vele készült interjúban részletesen mesél ezzel kapcsolatos általános következtetéseikről; ami itt számomra fontosabb, az a kutatás eredményeit összefoglaló egyik közösen jegyzett tanulmányuk.

A *Cepal Review* 2011. áprilisi számában megjelent dolgozatukban az empirikus kutatás eredményeit felhasználva a társadalmirétegződés-elméletek megújításához kívánnak hozzájárulni. Kiindulópontjukat a társadalmi rétegződés növekvő komplexitása képezi és a felismerés, hogy ennek leírása csak finomabb megközelítésekkel lehetséges. „Annak ellenére, hogy Latin-Amerikában még ma is történnek kísérletek egy többé-kevésbé piramis formájú osztálytagozódás kidolgozására, a társadalmi rétegződés összetettebb leírásának igénye egyre inkább teret nyer” (Martuccelli és Araujo 2011: 155). Elsősorban arra történnek kísérletek, hogy egy többdimenziós, illetve az átmeneteket lehetővé tevő, kevésbé lehatárolt kategóriákkal operáló, kevésbé merev modellt dolgozzanak ki. „Sokféle erőforrás biztosíthatja a hatalomhoz való hozzáférést [...] Ennek eredményeképpen erősödik a felismerés, hogy a dél-amerikai társadalmak rétegződésének pontosabb leírásához elengedhetetlen, hogy tárgítsuk a figyelembe vett tényezők körét” (i. m. 153). Amely természetesen nem csak a latin-amerikai társadalmak sajátja.¹⁰ Elismerik, hogy kutatásaik statisztikai értelemben vett szignifikanciája nem mérhető, hiszen interjúkról beszélünk, ugyanakkor a kvalitatív megközelítés ebben az esetben fontos jelenségekre hívja fel a figyelmet. Ezzel összefüggésben – a statisztikai mérőszámok, illetve korábbi rétegződésmoделlek számára láthatatlan vakfoltok bemutatásával – érvekké szolgál a statisztikai módszerek mögött meghúzódó elméleti előfeltevések és keretek újragondolására vonatkozóan. Ezzel együtt a szerzők nem vonják kétségbe a korábbi, például osztályalapú differenciálást, de olyan kiegészítést javasolják, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi pozíciókat kontinuuusként vizsgáljuk, nem húzva éles elválasztóvonalakat az egyes kategóriák közé (i. m. 154).

A szerzőpáros ehhez egy általuk alkotott új fogalommal, a helyzeti bizonytalanság (*positional inconsistency*) fogalmával kíván hozzájárulni. A továbbiakban amellet érvelek, hogy a helyzeti bizonytalanság közel azonos a prekaritás fogalmával, ahogyan azt például Guy Standing használja – nem annak politikai osztály/aktor értelmében, hanem mint leíró kategória. Annak egyik fő okát pedig, hogy a szerzők miért nem a prekaritás fogalmát használják, véleményem szerint abban kell keresni, hogy a francia szociológia a prekaritást – amint azt az előbbiekben kifejtettem – sokszor reziduális, a kiilleszkedettek leíró kategóriaként, az anómia gyűjtőhelyeként kezeli, ami nem felel meg Martuccelli és Araujo

¹⁰ „Ez mutatja azt az általános trendet, amely a társadalmi helyzetek jelenlegi heterogenitásának egyre komplexebb leírása irányában mutat, amely egyáltalán nem Latin-Amerikára vonatkozó sajátos jelenség” (Martuccelli és Araujo 2011: 2).

célkitűzéseinek. Amellett érvelek tehát, hogy a prekariátus irodalmához kapcsolódó olyan szerzőkhöz hasonlóan, mint Standing és Candeias, a helyzeti bizonytalanság is a casteli prekaritásfogalom tágítására tett kísérletként értelmezhető, amennyiben nem egyes, nagyon speciális időszakhoz köthető létbiztonsághoz és státuszokhoz viszonyított bizonytalanságra, hanem általában véve magára a léthelyzetek bizonytalanságára mutat rá.¹¹

A helyzeti bizonytalanság tehát nem egy megszerzett státusz vagy pozíció bizonytalanságát, hanem általában vett bizonytalanságot jelöl: „Nem egy adott pozíció megtartása a kérdés, hanem a pozíció mint olyan (*per se*) megtartása. Valójában amiről szó van, az egy olyan pozíció megtartása, amely rendkívül bizonytalan természetének köszönhetően közösségi és egyéni stratégiák általi folyamatos megerősítést igényel” (i. m. 155). Azért válik tehát szükségessé a különböző lehatárolt kategóriákkal és hierarchikus rétegződésmoделlekkel dolgozó elméletek megújítása, hogy érzékeltethessük a különböző dimenziók mentén felerősödő létbizonytalanságot, amely növekvő számú egyén mindennapjainak képezi meghatározó részét. „A helyzeti bizonytalanság tapasztalatának középpontjában az az érzet áll, hogy bármikor bármi megváltozhat. Ez az a helyzetből adódó folyamatos aggodalom, a mindennapi nyugtalanság, amely a tág értelemben vett instabilitás által megtépzott társadalom képét tárja elénk” (uo.). A helyzet jelentőségét, illetve súlyosságát pedig pontosan az adja, hogy nem csak egy szűk leszakadó rétegről beszélhetünk, hanem a társadalom többsége valamilyen formában meg kell, hogy küzdjön az ebből adódó kihívásokkal. A szerzők szavaival élve, egy változatlan és globálisan védett elitet leszámítva az egyének legtöbbször úgy érzi, hogy helyzete/pozíciója erősen átmeneti, és a társadalmi lecsúszás veszélye súlyosan fenyegeti. „Ma a chileiek egyik meghatározó pozicionális sajátossága e helyzet széles körű felismerése: annak az érzete, hogy minden pozíció/helyzet erőteljes destabilizációs hatásokat van kitéve” (uo.).

Tehát hasonlóan Guy Standinghez, aki a prekaritás tágulása mellett érvel, Martuccelli és Araujo is széles társadalmi rétegek érintettségéről számol be a növekvő bizonytalanság kapcsán. Standing pontosan azáltal képes a prekaritás és a létbizonytalanság terjedését a jövő legfontosabb politikai kérdéseiként beállítani, hogy rámutat, ilyen vagy olyan módon mindannyian a prekariátus tagjai lehetünk (Standing 2011a: 59). Ezt a kijelentését a későbbiekben természetesen finomítja, és megjelöli azokat a csoportokat (beváándorlók, idősek, fiatalok),¹² amelyeknek tagjai nagy eséllyel kerülhetnek a prekariátus soraiba – illetve olyan folyamatokat és okokat (a közszféra leépítésétől kezdve a növekvő rugalmasság igényén át a munkanélküliség növekedéséig és a munkaerő rekkommodifikációjáig), amelyek felelősek a növekvő prekaritásért. Elemzésében annak kritikája jelenik meg, hogy miközben a létbizonytalanság egy szélesedő társadalmi rétegnek jelent mindennapi problémát, a társadalomtudományok (és a politika) nem képes e jelenség artikulációjára. A kiindulópont tehát azonos: a növekvő (lét)bizonytalanság. Martuccelli és Araujo ezt a helyzeti bizonytalanság fogalmával, Standing és egyéb szerzők (Candeias 2004, 2012; Neilson és Rossiter 2008; Lavaque 2009) pedig a prekaritás kifejezésével tartják megragadhatónak. Abban azonban mindannyian egyetértenek, hogy nem egy marginális élethelyzeteket leíró jelenségről, kategóriáról, hanem egy a társadalom egészét, a társadalom többségének tapasztalatát érintő jelenségről kell gondolkodnunk.

11 Erre az értelmezésre az is feljogosít, hogy Martuccelli Araujóval készült cikkét annak kapcsán küldte el nekem, hogy a prekariátusból írandó disszertációhoz kértem tőle az individuumszociológiához köthető irodalmat.

12 Ehhez részletesen lásd könyvének harmadik fejezetét (Standing 2011a: 59–90).

Ezt az azonosságot különösen jól mutatja, ahogy Martuccelli és Araujo a helyzeti bizonytalanság kategóriáját a marginalitást leíró egyéb kategóriákhoz képest meghatározza. Az underclass kategóriájával szemben egyrészt túllépnek annak városi kontextusán, másrészt hangsúlyozzák, hogy a helyzeti bizonytalanság érintettjei egyáltalán nem társadalmon kívüliek, és környezetük sem tekinti őket annak. „[Az underclass-szal] ellentétesen mint állampolgárok – többnyire a munkaerőpiachoz kapcsolódva és osztva a chilei társadalom fő jellemzőit és értékeit – fejezik ki elégedetlenségüket, frusztrációjukat és helyzeti bizonytalanságukat [...] Következésképpen nem a gazdasági informalitás vagy a kirekesztés által meghatározhatóak [...], hanem alacsony jövedelmük és képzettségük által. A problémájuk nem abból adódik, hogy »kívül« vannak. Pontosan azért érzik magukat törékenynek, mert »belül« vannak” (Martuccelli és Araujo 2011: 153). A marginalitás kategóriájától abban különbözik ez a leírás, hogy egy népes csoportról beszélhetünk, ahol maga a helyzet bizonytalansága válik önmagában struktúráképző elemmé. Ezzel összefüggésben lényeges, hogy nem a hagyományos alul lévők vagy a sebezhetőségi zónában lévők (Castel) csoportjáról beszélünk, hanem a bizonytalanság különféle dimenziók mentén értelmeződik, s ezáltal különböző szociokulturális csoportokat érint. Ez ismét párhuzamba állítható a prekariátus irodalmával, ahol a kategória erejét pontosan az adja, hogy átmetszi a korábbi szociológiai kategóriákat. Ahogyan Lavaque fogalmaz: a prekariátus, köszönhetően annak, hogy nem státuszra, hanem egy állapotra utaló elképzelés, átlépi az osztályhatárokat. „A prekariátus fogalma átmetszi a szokásos szociológiai kategóriákat: a rassz, a gender, a nemzet és még a társadalmi gazdasági osztály kategóriáját is” (Lavaque 2009: 107). Ez teljes összhangban van a Martuccelli és Araujo által bevezetett elméleti kerettel.

A dél-amerikai szerzők a kirekesztés, kirekesztettség fogalmától is megkülönböztetik saját kategóriájukat és az azzal leírni kívánt jelenséget. Ennek kapcsán pontosan arra a korábbi összefüggésre világítanak rá, hogy a társadalmi integráció idealizált fordista modelljének talaján álló értelmezések csak részlegesen képesek megragadni a növekvő bizonytalanság hatásait és az érintett csoportok tényleges problémáját. Ugyanakkor nagyon nehezítik azt, hogy bármit is mondjunk az Európán és Észak-Amerikán kívüli világról, ahol a bér munkastátusz e tapasztalata egészen máshogy íródott bele a társadalmak történetébe és tapasztalatába. Mint írják, a kirekesztés irodalma az ezzel ellentétes próbálkozások ellenére végül mégis mindig előnyben részesíti a társadalmi kapcsolatok válságának feltételezését, és előbb-utóbb a bér munkastátusz által biztosított integráció átalakulásában látja a problémát – például Castel (1998) vagy Paugman (1996). Márpedig „ez a tapasztalat meglehetősen távol áll a latin-amerikai munkaerőpiac jellegzetességeitől és a – bizonyos országokban – végbement osztálykülönbségek erőszakos letörésének élményétől” (Martuccelli és Araujo 2011: 156). Vagyis pontosan azt az érvrendszert mozgósítják a szerzők az új fogalom megalkotása mellett, amelyet Neilson és Rossiter a francia regulacionista iskola ellenében felhoznak, és amiben utóbbiak a prekariátus fogalmi újraalkotásának szükségességét látják, hasonlóan Martuccellihez és Araujohoz annak érdekében, hogy a létbizonytalanság vizsgálatára globálisan is képesek legyünk (Neilson és Rossiter 2008).

A helyzeti bizonytalanság kapcsán tehát, ami hangsúlyos, az az egyének által elfoglalt pozíciók zavarossága és az ehhez kapcsolódó nyugtalanság – ez különbözteti meg a fogalmat a státuszinkonzisztencia fogalmától. Ez egyszerre jelöl egy elfoglalt pozíciót és egy folyamatot. Pozíció, de a folyamatos bizonytalanságérzet pozíciója (itt érezhető a fogalom prekariátushoz hasonló ellentmondásossága), és folyamat, amennyiben az átmeneti nyugtvó-

pontok ellenére fő jellemzője a lecsúszás és devalválódás állandó veszélye. Ez pedig a középosztályt is veszélyezteti, és az egész társadalmat érintő kihívásként ismerhetjük fel. A szerzők pedig hangot is adnak ezzel kapcsolatos aggodalmuknak: „Vég nélküli fájdalom és szüntelen nyomorúság, a bármikor véget érhető élet és a soha be nem gyógyuló seb életérzése a valóság részét képezi” (Martuccelli és Araujo 2011: 163).

Végeredményben ez a nyugtalanság kapcsolja össze ezeket a nagyon különböző csoportokat. Hasonlóan tehát a prekariátus fogalmához, a szerzőpáros által használt helyzeti bizonytalanság terminusa is egyrészt egy társadalom jellemzője abban az értelemben, hogy nem egy szűk réteg sajátos problémája, hanem társadalomszintű átalakulások egyéni szinten történő megjelenése. Másrészt azért is fontos, mert (többé) nem támaszkodhatunk a korábbi nagy leíró kategóriákra, például a társadalmi osztályra. Ezek kiüresedtek, nem képezik részét a mindennapi társadalmi tapasztalatnak, illetve általuk képtelenek vagyunk megragadni a korábbi szociológiai kategorizációt átmetsző bizonytalanság által meghatározott rendkívül heterogén „csoportot”; ez egyébként az individuumszociológiák és a prekariátus irodalmának központi állítása is egyben. Miközben a bizonytalanság vizsgálata azért is különösen fontos, mert az egész társadalmat veszélyeztető jelenségről beszélhetünk: „A megfigyelhető különbségek ellenére tanulmányunk fő következtetését a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a társadalmi rétegződést illetően fel kell ismernünk, hogy a helyzetek sokfélesége ellenére ma Chilében a helyzeti bizonytalanság közösen osztott érzete általánosan megfigyelhető” (Martuccelli és Araujo 2011: 163). Véleményem szerint a szerzőpáros tanulmánya és végkövetkeztetése is jól mutatja, hogy végeredményben egy a bizonytalanság fogalmának földrajzi és társadalmi kiterjesztésére tett próbálkozásról beszélhetünk, amely egyértelműen rokon a prekariátus irodalmának (idézett) szerzőivel és azok célkitűzéseivel.

Konklúzió

Tanulmányomban a prekariátus és az individuumszociológiák irodalmának összeolvasására törekedtem. Nem állítom, hogy e szerzők mindenben egyetértenek, hogy a közeljövőben közös tudományos programot indítanak, vagy hogy ez egyáltalán lehetséges/kívánatos lenne. Ugyanakkor úgy vélem, több párhuzam is felállítható egyrészt annak kapcsán, hogy az egész globális társadalmat érintő átalakulás vonatkozásában lépnek fel az értelmezés újfajta igényével és a korábbi értelmezési keretek, analitikus eszközök kritikájával. Ezen túlmenően mindkét irodalom esetében igény mutatkozik, hogy kiindulópontjuktól, az európai középosztálytól elszakadjanak, és fogalmaikat, értelmezési keretüket földrajzilag és társadalmilag tágítsák. Emellett úgy vélem, mindkét irányzatban közös, hogy az egyéni és közösségi jóllét kérdéseit központi kérdésként kezelik, és tudományos törekvéseik háttérében az az igény fogalmazódik meg, hogy a szociológia és a társadalomtudományok, hozzájárulva a társadalom önmagáról való tudásához, segítsék olyan értelmezések és eszközök megalkotását, amelyek az emberiség emancipációjának további kibontakozását eredményezhetik. Különösen igaz ez, ha a növekvő bizonytalanság feletti aggodalom és feltérképezésének igénye felől olvassuk a két irodalmat.

Hivatkozott irodalom

- Barbier, Jean-Claude (2002): *A survey of the use of the term précarité in French economics and sociology*. Paris: Centre d'études de l'emploi.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Párizs: Seuil.
- Candeias, Mario (2004): *Double precarisation of labour and reproduction – Perspectives of expanded (re)appropriation*. MS Berlin.
- Candeias, Mario (2007): *Unmaking and Remaking of Class. The „impossible” precariat between fragmentation and movement*. Rosa-Luxemburg-Stiftung. Elérhető az interneten: http://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Policy_Paper/pp-3-09_Candeias.pdf (letöltve: 2012. 10. 15.). [Magyarul megjelenés alatt a *Fordulat* 19. számában.]
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély* 1993/3.
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé Kiadó.
- LaVaque-Manty, Mika (2009): Finding Theoretical Concepts in the Real World: The Case of the Precariat. In *New Waves in Political Philosophy*. Boudewijn de Bruin és Christopher F. Zurn (szerk.). Palgrave Macmillan. [Magyarul megjelenés alatt a *Fordulat* 19. számában.]
- Martuccelli Danilo (2010): *La société singulariste*. Paris: Armand Colin.
- Martuccelli Danilo és Araujo Kathya (2011): Positional inconsistency: a new concept in social stratification. *Cepal Review* 103 (április).
- Neilson, Brett és Ned Rossiter (2008): Precarity as a Political Concept, or Fordism as an Exception. *Theory Culture Society* 25(7–8): 51–72. [Magyarul megjelenés alatt a *Fordulat* 19. számában.]
- Paugam S. (1993): *La société française et ses pauvres*, Párizs: PUF.
- Schnapper D. (1989): Rapport à l'emploi, protection sociale et statuts sociaux. *Revue française de sociologie* XXX(1): 3–29.
- Standing, Guy (2009): Global Employment: Two Reports in Search of the Problem. *Development and Change* 40(6): 1319–1337.
- Standing, Guy (2010): The International Labour Organization. *New Political Economy* 15(2): 307–318.
- Standing, Guy (2011a): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London és New York: Bloomsbury Academic.
- Standing, Guy (2011b): Workfare and the precariat. *Soundings* 47: 35–43.
- Standing, Guy (2012): The Precariat: From Denizens to Citizens? *Polity* 44: 588–608. [Magyarul megjelenés alatt a *Fordulat* 19. számában.]
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika* (79): 7–21.
- Tamás Gáspár Miklós (2012): Az egységes ellenzék átka. *Élet és Irodalom* 2012/42., október 19.